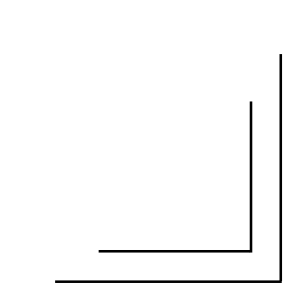

**АКАДЕМІК НАН УКРАЇНИ
П. Т. ТРОНЬКО – ЯК ВЧЕНИЙ
ТА
ОРГАНІЗАТОР
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ**

Валерій Смолій*

Досвід вченого та талант організатора: наукова та громадська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька

У статті аналізується наукова та громадсько-політична діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька.

Ключові слова: краєзнавство, «Реабілітовані історією», історико-культурна спадщина, козаки.

Кожна епоха в історії України висувала особистості, які доклали всіх зусиль для примноження та збереження скарбів народу. У важких умовах історичної дійсності ці постаті стали охоронцями історико-культурної спадщини української держави.

Історична пам'ять суспільства криється у матеріальних та духовних пам'ятках українського народу. Їх зберігання, вивчення є основою духовної наснаги сьогодення та майбутнього незалежної України.

У ХХ ст. історико-культурні надбання України нищили не лише війни, а й нігілістичне, зневажливе, злочинне ставлення радянських чиновників. Відчуття кровного зв'язку з рідною землею, повага до традицій українського трудівника, загострене відчуття особистої відповідальності за збереження культурних надбань минулих поколінь вирізняло заступника Голови Ради Міністрів УРСР, академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька поміж радянських можновладців.

Його життєва позиція була сформована у звичайній сільській родині. Петро Тимофійович Тронько народився 12 липня 1915 р. у с. Заброди на Богодухівщині. Коли йому було п'ять років, помер батько Тимофій Федорович. Турбота про дітей повністю лягла на плечі матері — Євдокії Олексіївни. Для Петра Тимофійовича мати завжди була центром сім'ї, ознакою затишку та спокою.

Доля розпорядилася так, що П. Т. Троньку довелося стати сучасником страхітливих подій ХХ ст. Від смерті у голодоморні 1932–1933 рр. його уберегла робота підсобником на шахті м. Дзер-

---

* *Смолій В.А.* — академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України.

жинська. Згодом, згадуючи події минулого, академік П. Т. Тронько говорив, що шматок хліба був оплатою за важку працю і водночас порядунком.

Повернувшись до сім'ї на Богодухівщину, П. Тронько закінчив вчительські курси і працював вчителем суспільствознавства у школі с. Кленове, згодом — помічником директора Кленівського училища механізаторських кадрів. Педагогічні здібності молодого вчителя були помічені керівництвом, і невдовзі він був призначений спочатку керівником Лебединської школи сільськогосподарського учнівства, а потім директором дитячого будинку.

Активність, ініціативність, організаторські здібності молодого керівника привели його у лави комсомолу. Петро Тимофійович завжди з винятковою приємністю пригадує комсомольські роки не лише через власну молодість. Комсомол направив на навчання у вищі навчальні заклади, технікуми, на підприємства сотні тисяч молодих людей, спрямував їх юнацький максималізм на розбудову економічної могутності СРСР.

Однак, обіймаючи посади першого секретаря Лебединського райкому комсомолу, секретаря Сумського обкому ЛКСМУ, першого секретаря Станіславського обкому ЛКСМУ, П. Т. Тронько бачив і негативні сторони ідеологізації молодіжного руху. Це — нівелювання особистості, перетворення її на «гвинтик» політичної системи СРСР.

Не сподівався також молодий комсомольський працівник, що його юнацький запал та працездатність лідери ВКП(б) використають для жорсткої «радянзації» Західної України. Депутат Народних зборів Західної України перший секретар Станіславського обкому ЛКСМУ П. Т. Тронько не уявляв собі, що звільнення від польської окупації західноукраїнських земель спричинить трагедію масових незаконних репресій, масштабних депортацій, розпорошить по СРСР тисячі українських сімей.

Звертаючись до подій 1939 р., академік НАН України П. Т. Тронько жодним чином не ідеалізує дії вищого партійно-державного керівництва СРСР. Він завжди наполягає, як професійний історик, на об'єктивному, багатоаспектному вивченні суперечливих процесів радянської дійсності.

Подібні підходи сповідує П. Т. Тронько в оцінці інших подій Другої світової війни, яку пізнав особисто, а не з архівних доку-

ментів. О десятій годині ранку 22 червня 1941 р. секретар Станіславського обкому ЛКСМУ П. Тронько доповідав по «ВЧ» першому секретарю ЦК ВЛКСМ М. Михайлову, що володіє лише розрізними відомостями про прикордонні бої, втрати радянських військ. Суперечлива інформація про настрої населення області, підрозділів відступаючої Червоної армії, темпи наступу військ вермахту породжувала сумніви.

Відступ партійно-радянського активу із Станіславщини до Києва назавжди закарбувався у пам'яті П. Тронька. Однак, постійні бомбардування фашистськими літаками колон біженців, загибель мирних громадян довкола не зламала віру комсомольського працівника у перемогу над нацизмом.

Одягнувши військову форму, секретар обкому ЛКСМУ став помічником начальника політвідділу по роботі серед комсомольців 26-го району авіабазування та маневреної авіаційної групи Південного-Західного фронту. У поточній роботі з особовим складом авіаційних підрозділів стали у нагоді навички, здобуті П. Троньком під час курсантської підготовки у 1936–1937 рр. у Єйській військовій школі морських льотчиків і льотнабів.

У складі Сталінградського, Південного, 4-го Українського фронтів помічник начальника політвідділу 8-ї повітряної армії майор П. Т. Тронько брав участь в обороні Києва та Сталінграда, визволенні Ростова та Донбасу. За військову звитягу він був нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями «За бойові заслуги» та «За оборону Сталінграда».

Самопожертва молоді стала одним із чинників перемоги у Другій світовій війні — такий висновок зробив політпрацівник П. Т. Тронько із щоденного спостереження за бойовою роботою льотчиків та техніків. Спочатку поширення інформації про подвиги молодих захисників були елементом його постійної агітаційно-пропагандистської роботи серед особового складу. Так, у «Комсомольській правді» 15 вересня 1943 р. П. Тронько та В. Загурський опублікували статтю «Лілія» про подвиги льотчика-винищувача Лілії Литвяк, яка збила 14 літаків ворога. Згодом вивчення ролі молоді у Другій світовій війні стане одним із пріоритетних напрямів наукових інтересів академіка П. Т. Тронька.

Жовтень 1943 р. вніс чимало несподіваних змін у життя П. Т. Тронька. Його відкликали з діючої армії і затвердили першим

секретарем Київського обкому і міськкому ЛКСМУ. Вже 6 листопада 1943 р. у складі групи партійно-радянських працівників, очолюваних М. Хрущовим та командування фронту на чолі з представником Ставки маршалом Г. Жуковим П. Тронько в'їхав у зруйнований Київ. І досі в його пам'яті залишився зруйнований вщент Хрещатик, палаюча будівля Київського університету.

Головним завданням секретаря київського обкому і міськкому ЛКСМУ стала організація відбудови міста Києва. Згодом у мирні часи Петро Тимофійович згадував, що в умовах війни українські дівчата з навколишніх сіл стали основною робочою силою відбудові столиці України.

У 1947 р. П. Тронька обрали другим секретарем ЦК ЛКСМУ. Однак невдовзі він опинився у стані конфлікту з першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем, який звинуватив керівників ЛКСМУ у «втраті політичної пильності». «Недоліки у проведенні ідеологічної та організаційної роботи» в інтерпретації «борця з українським націоналізмом» Л.Кагановича загрожували реальним арештом. Тому пропозицію про навчання в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б) колишній секретар ЛКСМУ П. Тронько прийняв з відвертим задоволенням.

В Академії суспільних наук, наскрізь заідеологізованому навчальному закладі, працювали корифеї радянської історичної науки Б. Д. Греков, М. В. Нечкіна, О. Л. Нарочницький С. В. Бахрушин та багато інших. Не порушуючи ідеологічних традицій, їх лекції виходили за межі навчальних програм. Відомі вчені знайомили слухачів та аспірантів Академії з результатами власних досліджень. Так, під впливом академіка М. В. Нечкіної П. Тронько вирішив досліджувати проблеми декабристського руху.

Однак, колеги-фронтовики, керівництво ВЛКСМ почали налягати на дослідженні проблем Другої світової війни. Так П. Тронько знову повернувся у воєнну юність і почав вивчати діяльність ВЛКСМ–ЛКСМУ, мотиви подвигу молоді під час Великої вітчизняної війни. Наукові дослідження завершилися захистом в 1951 р. кандидатської дисертації.

З цього моменту проблеми Другої світової війни стали провідними у науковій діяльності вченого П. Тронька. Десятки монографій, сотні наукових статей склали науковий доробок академіка НАН України П. Тронька з цієї проблеми. Окремі монографії

декілька разів перевидавалися. Тому цілком закономірним було рішення конкурсної комісії Президії НАН України про надання премії Національної академії наук України за краще історичне дослідження подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в Україні у 2010 р. циклу праць академіка НАН України П. Т. Тронька під загальною назвою «Внесок України у перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

На початку 1950-х рр. П. Т. Тронька знову залучили до партійної роботи. Протягом наступного десятиріччя він послідовно займав декілька посад — від завідувача відділом науки і вищих навчальних закладів, секретаря Київського обкому КПУ до завідувача відділом ЦК Компартії України. Але перебування на високих партійних посадах та жорсткі ідеологічні обмеження не змінили ставлення П. Т. Тронька до української мови та історико-культурної спадщини.

Серед вищого партійного керівництва УРСР кінця 1950-х рр. було добре відоме звернення секретаря Київського обкому КПУ П. Т. Тронька до першого секретаря ЦК КПУ М. В. Підгорного. Не боячись звинувачень у «дрібнобуржуазному українському націоналізмі», П. Т. Тронько аргументовано доводив недоцільність звуження суспільних функцій української мови під виглядом реалізації принципу добровільності у виборі мови навчання. На думку П. Т. Тронька, такі кроки могли стати першопричиною неоправданих змін у суспільній свідомості. Подальша практика політики русифікації у 1960-х – 1980-х рр., запровадженої лідерами КПРС, лише підтвердила прогнози П. Т. Тронька.

На посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР протягом 1961–1978 рр. П. Т. Тронько продовжував опікуватися проблемами української гуманітарної політики. В умовах жорсткого ідеологічного тиску П. Т. Тронько знаходив відповідну аргументацію для вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР для реалізації відповідних національних проєктів.

Одним з масштабних його задумів стало увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. П. Т. Тронько домігся у партійного керівництва республіки, зокрема першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, відповідної санкції на реалізацію проєкту.

Архівні документи свідчать про непросту атмосферу засідання політбюро ЦК КПУ 31 серпня 1965 р., на якому обговорювала-

ся лист заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька та секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби. Посадовці констатували, що

«широковідомі події героїчного минулого, пов'язані з існуванням запорозького козацтва та Запорізької Січі [...] до цього часу увічненні вкрай незадовільно».

Члени політбюро ЦК КПУ не поспішали висловлювати власну думку. Лише секретар ЦК КПУ В. Г. Комяхов зауважив, що висловлені ідеї заслуговують на увагу. Вирішальною виявилася позиція першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, якому імпонувала національна проблематика. Тим паче, вона пов'язувалася з антифеодальною боротьбою українського козацтва. Утім, політбюро прийняло дещо абстрактну постанову, яка залишала простір для політичного маневру.

Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. конкретизувала завдання увічнення пам'яті українського козацтва. Передбачалося спорудження меморіалу на о. Хортиця, встановлення гранітних обелісків на місцях козацьких січей. Пам'ятні знаки мали бути встановлені на місцях традиційних козацьких рад, на 39 місцях бойової слави запорозьких козаків, на 28 місцях, пов'язаних з видатними діячами Запорозької Січі, на 7 місцях — центрів козацьких паланок, на 10 місцях козацьких укріплень та сторожових постів, на 35 місцях поселень козаків та на 8 козацьких кладовищ та окремих поховань. Вже 18 травня 1970 р. П. Т. Тронько представив проект історико-меморіального комплексу на о. Хортиця на розгляд членів політбюро ЦК КПУ. Він не викликав заперечення у партійних можновладців.

Однак, грандіозна програма не була реалізована. Новий секретар ЦК КПУ з ідеології В. Ю. Маланчук виступив проти виконання вже затвердженої програми. За його ініціативи політбюро ЦК КПУ 25 вересня 1973 р. прийняло постанову, яка нагадувала судовий вирок:

«Під час здійснення накреслених планів, були допущені недоліки, які призвели до невиправданого розширення завдань, збільшення масштабу і зміни характеру робіт зі створення заповідника. [...] Розростаючись невиправдано в своїх масштабах, цей комплекс набирив водночас й хибного ідейно-політичного спрямування. Питанням соціальних відносин на Запорізькій Січі, внутрішньої класової боротьби серед козацтва не приділялося належного місця, допуска-

лася певна ідеалізація органів козацького самоврядування тощо. Не відзначалася чіткістю і робота зі встановлення пам'ятних знаків в інших місцях республіки, пов'язаних з історією запорозького козацтва. В перелік на відзначення потрапили особи й події історично малозначущі, випадкові».

Безпосередніми винуватцями «допущених недоліків» були визначені заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько та заступник голови Запорізького облвиконкому М. П. Киценко. Останнього «за ідейну незрілість» звільнили з роботи. Загроза звільнення нависла над Петром Тимофійовичем Троньком. Його, окрім іншого, звинувачували у перевищенні посадових повноважень. Далася взнаки абстрактна постанова політбюро ЦК КПУ від 31 серпня 1965 р. Лише приятні особисті стосунки з першим секретарем ЦК КПУ В. В. Щербицьким дали можливість Петру Тимофійовичу уникнути небажаних організаційних висновків.

Але негативний досвід реалізації першого масштабного національного проекту не став на заваді здійснення не менш амбітних починань П. Т. Тронька щодо збереження української історико-культурної спадщини. Крок за кроком він втілював в життя ідею створення Музею народної архітектури та побуту, який до чого часу його співробітники називають «Троньківкою».

Вдало маневруючи між ідеологічними рифами, знаходячи компромісні рішення, П. Т. Тронько зумів створити масштабний національний осередок збереження самотності українського народу, формування самосвідомості сучасних поколінь.

Успіхи П. Т. Тронька у гуманітарній галузі визначалася залученням до практичної роботи у збереженні культурної спадщини таких подвижників як Олена Апанович, Михайло Брайчевський, Іван Гончар, Олесь Гончар, Олесь Силін, Федір Шевченко. У цій діяльності вони бачили власний патріотичний обов'язок перед українською громадою.

Розуміючи величезний потенціал громадського руху, П. Т. Тронько доклав великих зусиль для створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Очоливши громадську організацію, він понад два десятиліття спрямував зусилля небайдужої громадськості на відновлення та збереження історико-культурної спадщини України. Були реставровані, відновлені, законсервовані від руйнувань десятки пам'ятників, історичних

будівель, підготовленні та надруковані сотні наукових праць з історії надбань українського народу.

Вже в умовах незалежної України академік П. Т. Тронько разом з письменником Олесем Гончарем та архітектором Олесем Силиним у 1994 р. виступили ініціаторами відбудови Михайлівського Золотоверхого собору та Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Сьогодні ці будівлі стали окрасою стародавньої столиці України.

Особливо яскраво талант П. Т. Тронька як вченого і організатора розкрився у процесі підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Протягом 1960–1980-х рр. Петро Тимофійович був не просто номінальним Головою редколегії видання. Він щоденно контролював її виконання, не випускав з поля зору найменшої деталі, проблеми у створенні унікальної праці. Необхідно були скоординувати роботу архівних і бібліотечних установ всього СРСР.

На мою думку, важливість науково-видавничого проекту «Історії міст і сіл Української РСР» полягає у тому, що він став імпульсом для розвитку краєзнавчого руху, згуртуванню дослідників рідного краю, поклав початок їх організаційному об'єднанню.

На сьогодні, окрім опублікованого багатотомного літопису, у державних архівах областей України зосереджені тисячі кадрів мікрофільмів, копій документів, отриманих з центральних архівів Москви і Ленінграда, які склали джерельну базу науково-видавничого проекту. Тільки у процесі написання томів «Історії міст і сіл Української РСР» працівниками державних архівів було тематично розписано до 15 млн. справ, підготовлено понад 1,5 млн. тематичних карток.

За ініціативи академіка П. Т. Тронька, який усвідомлював перспективу регіональних історичних досліджень, у структурі Інституту історії АН України з 1979 р. почав функціонувати відділ історичного краєзнавства. Сьогодні Петро Тимофійович очолює відділ регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

Паралельно з інституалізацією регіональних досліджень, академік П. Т. Тронько у 1990 р. відродив, засновану ще 1925 р., Спілку краєзнавців України. У важкій боротьбі з чиновництвом, знаходячи консенсусні рішення з керівництвом держави Петро Ти-

мофійович домігся присвоєння статусу «національної» Всеукраїнській спілці краєзнавців.

Сьогодні Національна спілка краєзнавців України нараховує понад 2 тис. осіб. Цей колектив ентузіастів вже розробляє декілька масштабних науково-видавничих, культурно-просвітницьких, освітніх проектів. Керівником цих проектів є голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України П. Т. Тронько. Тому я не сумніваюсь, що вони будуть вдало реалізовані.

Символічним є той факт, що першим серед істориків звання Героя України у 2000 р. був удостоєний саме патріарх історичного краєзнавства — Петро Тимофійович Тронько.

Як вчений та громадський діяч П. Т. Тронько гостро відчуває соціальний запит суспільства. Особливо це проявилось у здійсненні непростого науково-видавничого проекту «Реабілітовані історією». Ідея викристалізувалася при дослідженні масових політичних репресій стосовно членів Українського краєзнавчого комітету. Ініціатором вивчення цього напрямку став учень Петра Тимофійовича кандидат історичних наук Ю. З. Данилюк.

Після видання двох книг «Репресоване краєзнавство» та «Реабілітовані історією»¹ стала зрозуміла необхідність розгортання масштабних досліджень щодо політичних репресій радянської доби. Правовою основою вивчення проблеми став Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», прийнятий Верховною Радою України 17 квітня 1991 р.

Лист-звернення про вищих органів влади незалежної України підписали Голова СБ України Євген Марчук, президент НАН України Борис Патон та академік НАН України Петро Тронько.

Президія Верховної Ради України 6 квітня 1992 р. та Кабінет Міністрів України 11 вересня 1992 р. постановами підтримали ініціативу науковців та громадськості. Зокрема, в постанові Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. зазначалося, що

«...в умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності виняткового значення

¹ Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 506 с.; Реабілітовані історією / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 402 с.

набувають питання глибокого і всебічного вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу не виправдано замовчувалися».

Для організації роботи по підготовці згаданої серії книг було затверджено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», створені обласні редколегії та науково-редакційні групи, які розпочали підготовку обласних томів. Головну редколегію очолив академік НАН України П. Т. Тронько, його заступником став Ю. З. Данилюк.

Спочатку планувалося видати по одному тому у кожній області, Автономній Республіці Крим та містах Києві та Севастополі. Однак, репресії радянської доби виявилися настільки масштабними, що кількість книг обласних томів значно зросла.

Не дивлячись на економічну скруту, відомчі суперечки, Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» видала вже 57 книг обласних томів. Створено і почав наповнюватися Національний банк жертв політичних репресій, який розміщений у мережі Інтернет. За архівно-кримінальними справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на понад 700 тисяч репресованих громадян. Під грифом Головної редколегії побачили світ десятки збірників документів, монографічних досліджень.

Діяльність Головної редколегії «Реабілітовані історією» стала одним з факторів актуалізації досліджень політичних репресій радянської доби. Бібліографічний покажчик, виданий Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» налічує понад 4,5 тис. позицій².

Свій 95-річний ювілей академік НАН України П. Т. Тронько зустрічає, як і раніше, сповнений наснаги і творчих сил. У спілкуванні Петро Тимофійович постійно наголошує на нових пріоритетних наукових дослідженнях. Знаючи його енергію, я переконаний, що П. Т. Тронько докладе всіх зусиль для здійснення масштабних задумів в ім'я незалежної України.

² Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

В статье анализируется научная и общественно-политическая деятельность академика НАН Украины П. Т. Тронька.
Ключевые слова: краеведение, «Реабилитированные историей», историко-культурное наследие, казаки.

The article is dedicated to scientific, social and political activity of academician of National Academy of Science of Ukraine P. Tronko.

Key words: local history, «Rehabilitate by history», historical and cultural heritage, the Cossacks.

Олександр Реєнт*

Слово про академіка НАН України П. Т. Тронька (до 95-річчя від дня народження)

У статті йдеться про життєвий шлях та основні етапи наукової діяльності академіка НАН України П. Т. Тронька.

Ключові слова: краєзнавство, Петро Тронько, комсомол, «Реабілітовані історією».

Сьогодні багато говориться про Україну в європейському і світовому контексті. Авторитет останньої як сучасно і держави залежить не лише від ефективності політики, зміцнення економіки, а й від уважного та дбайливого ставлення до її багатой історико-культурної спадщини. Приємно, що із здобуттям Україною незалежності значно посилився інтерес усіх верств суспільства до першовитоків і джерел своєї історії. В розбудові держави найголовнішими завданнями сьогодні є формування національної свідомості українського народу, його культурно-духовний розвиток. Справжніх патріотів й активних громадян своєї країни можна виростити, лише прищеплюючи любов до рідної землі, до вікових традицій народу, до минувшини, зокрема розвиваючи інтерес до історії рідного краю. В руках сучасних істориків і краєзнавців — благо-

---

* *Реєнт О.П.* — член-кореспондент Національної академії наук України, заступник директора Інституту історії України НАНУ.